

महाराष्ट्राच्या

सामान्य

ज्ञानाचा

For All Maharashtra Exams

बुकलेट - 2

अनुक्रमणिका

S. No.	Chapter	Page No.
1.	राज्यपाल व मुख्यमंत्री (Governor and Chief Minister)	1
2.	राज्य विधिमंडळ - विधान सभा आणि विधान परिषद (State Legislature - Vidhan Sabha & Vidhan Parishad)	6
3.	न्यायव्यवस्था (Judiciary)	12
4.	स्थानिक स्वराज्य संस्था (Local Self-Government)	17
5.	महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी 2024-25 (Economic Survey 2024-25)	24
6.	उद्योग आणि माहिती तंत्रज्ञान (Industries and IT)	28
7.	बँकिंग आणि वित्त (Banking and Finance)	34
8.	राज्य अर्थसंकल्प 2026-27 (State Budget 2026-27)	38
9.	कला, स्थापत्य आणि किल्ले (Art, Architecture and Forts)	43
10.	युनेस्को जागतिक वारसा स्थळे (UNESCO World Heritage Sites)	51
11.	सण, उत्सव आणि लोकनृत्ये (Fairs, Festivals and Folk Dances)	57
12.	साहित्य आणि नाट्य (Literature and Theatre)	63
13.	शासकीय योजना (Government Schemes)	69
14.	पुरस्कार आणि सन्मान (Awards and Honors)	73
15.	क्रीडा आणि व्यक्तिमत्त्वे (Sports and Personnel Profiles)	78
16.	मुंबई - देशाची आर्थिक राजधानी (Mumbai - Country's Economic Capital)	84
17.	महाराष्ट्राची जिल्हावार माहिती (Districtwise information of Maharashtra)	88

1

प्रकरण

राज्यपाल व मुख्यमंत्री

(Governor and Chief Minister)

1 प्रस्तावना

- ✓ महाराष्ट्राच्या प्रशासनाचे नेतृत्व राज्यपाल व मुख्यमंत्री करतात. राज्यपाल हे राष्ट्रपतींचे प्रतिनिधी म्हणून राज्याच्या कार्यकारी प्रमुख असतात, तर मुख्यमंत्री हे राज्याच्या वास्तविक प्रशासनाचे प्रमुख असतात. या अध्यायात आपण राज्यपालपदाचे स्वरूप, नियुक्ती, अधिकार, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांची यादी तसेच मुख्यमंत्रीपदाचे स्वरूप, नियुक्ती, अधिकार व महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांची यादी यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

2 भाग 1: राज्यपाल (Governor)

2.1 राज्यपालपदाचे स्वरूप (भारतीय राज्यघटनेनुसार)

बाब	माहिती
संबंधित अनुच्छेद	अनुच्छेद 153 ते 162 (राज्यपाल)
नियुक्ती	राष्ट्रपती (अनुच्छेद 155)
पदावधी	5 वर्षे (राष्ट्रपतींच्या इच्छेनुसार)
पुनर्नियुक्ती	शक्य (परंतु मर्यादा नाही)
अटी	संसद सदस्य किंवा लोकसभा/राज्यसभा खासदार असू शकत नाही; लाभाचे पद धारण करू शकत नाही
शपथ	राज्याच्या उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश (अनुपस्थितीत, वरिष्ठ न्यायाधीश)
जबाबदारी	राष्ट्रपती (राज्य विधिमंडळाला नाही)
पद रिक्त असताना	उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश कार्यभार सांभाळतात

2.2 राज्यपालांची पात्रता (अनुच्छेद 157)

क्र.	अट
1	भारताचा नागरिक असावा
2	35 वर्षे वय पूर्ण केलेले असावे
3	संसदेच्या किंवा राज्य विधिमंडळाच्या कोणत्याही सभागृहाचा सदस्य नसावा
4	लाभाचे कोणतेही पद धारण करू नये

2.3 राज्यपालांचे अधिकार व कार्ये

क्र.	अधिकाराचा प्रकार	तप - शील
कार्यकारी अधिकार	राज्याचे कार्यकारी प्रमुख; मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळाची नियुक्ती; राज्यपाल राज्यातील कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतींकडून मिळवतो	
विधीमंडळ संबंधी अधिकार	विधानसभा व विधानपरिषद बोलावणे, सत्र स्थगित करणे, विधानसभा विसर्जित करणे (मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने); विधेयकांना मंजूरी (अनुच्छेद 200)	
विधेयकांसंदर्भात अधिकार	विधेयकास मान्यता देणे, राष्ट्रपतींच्या विचारासाठी राखून ठेवणे किंवा विधेयक अडवणे (पकेट व्हेटो)	
वित्तीय अधिकार	अर्थसंकल्प विधिमंडळात मांडण्यापूर्वी राज्यपालांची शिफारस आवश्यक (अनुच्छेद 202); राज्य निधीतून व्यय करण्याची परवानगी	
न्यायिक अधिकार	राज्यातील उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या नियुक्तीत सल्ला (राष्ट्रपतींशी); अपराध क्षमा करणे, शिक्षा कमी करणे (अनुच्छेद 161)	
आणीबाणी संबंधी अधिकार	राज्यात राष्ट्रपती राजवट (अनुच्छेद 356) लागू करण्याची शिफारस राष्ट्रपतींना करणे	

2.4 राज्यपाल व मुख्यमंत्री यांच्यातील संबंध

बाब	स्पष्टीकरण
वास्तविक कार्यकारी अधिकार	मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळ (अनुच्छेद 163) - राज्यपाल केवळ औपचारिक प्रमुख
नियुक्ती	मुख्यमंत्र्यांची नियुक्ती राज्यपाल करतो (बहुमत सिद्ध करणाऱ्या व्यक्तीला)
राज्यपालांची भूमिका	केंद्र व राज्य यांच्यातील सेतू; राष्ट्रपतींचे प्रतिनिधी
विवादाचे मुद्दे	राज्यपालांनी मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याविरुद्ध कार्य करणे (उदा. आणीबाणीची शिफारस)

2.5 महाराष्ट्राचे राज्यपाल: यादी

क्र.	नाव	कार्यकाळ
-	राजा महाराज सिंग	06 जानेवारी 1948 - 30 मे 1952
-	सर गिरीजा शंकर बाजपेयी	30 मे 1952 - 05 डिसेंबर 1954
-	डॉ. हरे कृष्ण मेहताब	14 मार्च 1955 - 14 ऑक्टोबर 1956
1	श्रीप्रकाश	10 डिसेंबर 1956 - 16 एप्रिल 1962
2	डॉ. पी. सुब्बारायन	17 एप्रिल 1962 - 06 ऑक्टोबर 1962
3	विजयलक्ष्मी पंडित	28 नोव्हेंबर 1962 - 18 ऑक्टोबर 1964
4	डॉ. पी. व्ही. चेरियन	14 नोव्हेंबर 1964 - 08 नोव्हेंबर 1969
5	अली यावर जंग	26 फेब्रुवारी 1970 - 11 डिसेंबर 1976
6	सादिक अली	30 एप्रिल 1977 - 03 नोव्हेंबर 1980
7	ओ. पी. मेहरा	03 नोव्हेंबर 1980 - 05 मार्च 1982
8	इद्रिस हसन लतीफ	06 मार्च 1982 - 16 एप्रिल 1985
9	कोना प्रभाकर राव	31 मे 1985 - 02 एप्रिल 1986

10	डॉ. शंकर दयाळ शर्मा	03 एप्रिल 1986 - 02 सप्टेंबर 1987
11	ब्रह्मानंद रेड्डी	12 फेब्रुवारी 1988 - 18 जानेवारी 1990
12	सी. सुब्रमण्यम	05 फेब्रुवारी 1990 - 09 जानेवारी 1993
13	डॉ. पी. सी. अलेक्झांडर	12 जानेवारी 1993 - 13 जुलै 2002
14	मोहम्मद फजल	10 ऑक्टोबर 2002 - 05 डिसेंबर 2004
15	एस. एम. कृष्ण	06 डिसेंबर 2004 - 08 मार्च 2008
16	एस. सी. जमीर	19 जुलै 2008 - 21 जानेवारी 2010
17	के. शंकरनारायणन	22 जानेवारी 2010 - 26 ऑगस्ट 2014
18	चेन्नमनेनी विद्यासागर राव	30 ऑगस्ट 2014 - 04 सप्टेंबर 2019
19	भगत सिंह कोश्यारी	05 सप्टेंबर 2019 - 17 फेब्रुवारी 2023
20	रमेश बैस	18 फेब्रुवारी 2023 - 30 जुलै 2024
21	सी. पी. राधाकृष्णन	31 जुलै 2024 - 11 सप्टेंबर 2025
-	आचार्य देवव्रत (कार्यकारी)	15 सप्टेंबर 2025 - 9 मार्च 2026
22	जिष्णू देव वर्मा	10 मार्च 2026 ते सध्या कार्यरत

4 भाग 2: मुख्यमंत्री (Chief Minister)

4.1 मुख्यमंत्रीपदाचे स्वरूप (भारतीय राज्यघटनेनुसार)

बाब	माहिती
संबंधित अनुच्छेद	अनुच्छेद 163 ते 164 (मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळ)
नियुक्ती	राज्यपाल (बहुमत सिद्ध करणाऱ्या व्यक्तीला)
जबाबदारी	विधानसभेला (सामूहिकरित्या जबाबदार - अनुच्छेद 164 (2))
पदावधी	विधानसभेच्या बहुमतावर (जोपर्यंत विश्वास असेल)
सदस्यत्व	विधानसभा सदस्य असणे बंधनकारक (नसल्यास 6 महिन्यात सदस्य व्हावे)
मंत्रिमंडळ	मंत्र्यांची नियुक्ती राज्यपाल मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने करतो

4.2 मुख्यमंत्र्यांचे अधिकार व कार्ये

क्र.	अधिकाराचा प्रकार	तपशील
1	कार्यकारी अधिकार	राज्याच्या कार्यकारी मंडळाचे प्रमुख; मंत्रिमंडळाची बैठक घेणे; विभागांचे वाटप
2	विधीमंडळ संबंधी अधिकार	विधानसभेचे नेते (सत्ताधारी पक्ष); अविश्वास ठराव सामोरे जाणे; विधेयके मांडणे
3	वित्तीय अधिकार	अर्थसंकल्प मांडणे; कर लागू करणे/वाढवणे यावर नियंत्रण
4	नियुक्ती संबंधी अधिकार	राज्याच्या विविध विभागांच्या प्रमुखांची नियुक्ती (राज्यपालांच्या सहमतीने)
5	राज्यपालांशी संबंध	राज्यपालांना माहिती देणे; सल्ला देणे; निर्णयांची अंमलबजावणी

4.3 महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री: यादी

क्र.	नाव	कार्यकाळ
1	यशवंतराव चव्हाण	1 मे 1960 - 20 नोव्हेंबर 1962
2	मारोतराव कन्नमवार	20 नोव्हेंबर 1962 - 24 नोव्हेंबर 1963
3	पी. के. सावंत	25 नोव्हेंबर 1963 - 5 डिसेंबर 1963
4	वसंतराव नाईक	5 डिसेंबर 1963 - 21 फेब्रुवारी 1975
5	शंकरराव चव्हाण	21 फेब्रुवारी 1975 - 17 मे 1977
6	वसंतदादा पाटील	17 मे 1977 - 18 जुलै 1978
7	शरद पवार	18 जुलै 1978 - 17 फेब्रुवारी 1980
-	राष्ट्रपती राजवट	17 फेब्रुवारी 1980 - 8 जून 1980
8	ए. आर. अंतुले	9 जून 1980 - 21 जानेवारी 1982
9	बाबासाहेब भोसले	21 जानेवारी 1982 - 2 फेब्रुवारी 1983
(6)	वसंतदादा पाटील	2 फेब्रुवारी 1983 - 3 जून 1985
10	शिवाजीराव पाटील निलंगेकर	3 जून 1985 - 12 मार्च 1986
(5)	शंकरराव चव्हाण	12 मार्च 1986 - 26 जून 1988
(7)	शरद पवार	26 जून 1988 - 25 जून 1991
11	सुधाकरराव नाईक	25 जून 1991 - 6 मार्च 1993
(7)	शरद पवार	6 मार्च 1993 - 14 मार्च 1995
12	मनोहर जोशी	14 मार्च 1995 - 1 फेब्रुवारी 1999

13	नारायण राणे	1 फेब्रुवारी 1999 - 18 ऑक्टोबर 1999
14	विलासराव देशमुख	18 ऑक्टोबर 1999 - 18 जानेवारी 2003
15	सुशीलकुमार शिंदे	18 जानेवारी 2003 - 1 नोव्हेंबर 2004
(14)	विलासराव देशमुख	1 नोव्हेंबर 2004 - 8 डिसेंबर 2008
16	अशोक चव्हाण	8 डिसेंबर 2008 - 11 नोव्हेंबर 2010
17	पृथ्वीराज चव्हाण	11 नोव्हेंबर 2010 - 28 सप्टेंबर 2014
-	राष्ट्रपती राजवट	28 सप्टेंबर 2014 - 30 ऑक्टोबर 2014
18	देवेंद्र फडणवीस	31 ऑक्टोबर 2014 - 12 नोव्हेंबर 2019
-	राष्ट्रपती राजवट	12 नोव्हेंबर 2019 - 23 नोव्हेंबर 2019
(18)	देवेंद्र फडणवीस	23 नोव्हेंबर 2019 - 28 नोव्हेंबर 2019
19	उद्धव ठाकरे	28 नोव्हेंबर 2019 - 30 जून 2022
20	एकनाथ शिंदे	30 जून 2022 - 5 डिसेंबर 2024
(18)	देवेंद्र फडणवीस	5 डिसेंबर 2024 - पदस्थ

6 महत्वाच्या नोंदी (स्पर्धा परीक्षांसाठी)

बाब	माहिती
सर्वाधिक काळ मुख्यमंत्री	वसंतराव नाईक (सुमारे 12 वर्षे सलग - 1963-75)
एकूण सर्वाधिक कार्यकाळ (वेगवेगळ्या वेळा)	शरद पवार (तीन वेळा - 1978-80, 1988-91, 1993-95 - एकूण अंदाजे 7 वर्षे)
पहिले मुख्यमंत्री	यशवंतराव चव्हाण
शिवसेनेचे पहिले मुख्यमंत्री	मनोहर जोशी (1995-99)
भाजपचे पहिले मुख्यमंत्री	देवेंद्र फडणवीस (2014)
सर्वात अल्पकालीन मुख्यमंत्री	पी. के. सावंत (11 दिवस - 1963); देवेंद्र फडणवीस (नोव्हेंबर 2019 मध्ये 5 दिवस)
राज्यपालांच्या हस्ते अभ्यागत?	पी. के. सावंत यांची नियुक्ती राज्यपालांनी केली
राष्ट्रपती राजवट किती वेळा लागू झाली?	1980, 2014, 2019 (तीन वेळा)
महिला मुख्यमंत्री	महाराष्ट्रात अद्याप एकही महिला मुख्यमंत्री झालेली नाही
महिला उपमुख्यमंत्री	सुनित्रा पवार
मुख्यमंत्री पदाची शपथ कोण घेते?	राज्यपाल

7 सारांश (तुलनात्मक सारणी – राज्यपाल व मुख्यमंत्री)

बाब	राज्यपाल	मुख्यमंत्री
नियुक्ती	राष्ट्रपती	राज्यपाल (विधानसभेतील बहुमताच्या नेत्याला)
पदावधी	5 वर्षे (राष्ट्रपतींच्या इच्छेनुसार)	विधानसभेच्या विश्वासापर्यंत (मर्यादा नाही)
काढून टाकणे	राष्ट्रपती (कोणत्याही कारणाशिवाय)	अविश्वास ठराव, राजीनामा, विधानसभा विसर्जन
जबाबदारी	राष्ट्रपती	राज्य विधानसभा
पात्रता	35 वर्षे, भारतीय नागरिक	25 वर्षे (विधानसभा सदस्यत्वासाठी)
विधानसभेत प्रवेश	भाग घेऊ शकत नाही	आवश्यक (6 महिन्यांची मुदत)
अधिकारांचे केंद्र	औपचारिक, राष्ट्रपतींचे प्रतिनिधी	वास्तविक कार्यकारी अधिकार

निष्कर्ष:

- ✓ महाराष्ट्राच्या राज्यपाल व मुख्यमंत्र्यांनी राज्याच्या विकासात व स्थैर्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. राज्यपाल हे राष्ट्रपतींचे प्रतिनिधी असून ते राज्यघटनेचे संरक्षक आहेत. तर मुख्यमंत्री हे राज्याच्या वास्तविक प्रशासनाचे प्रमुख आहेत. या दोन्ही पदांनी राज्याच्या राजकारणाला दिशा दिली आहे. आत्तापर्यंत महाराष्ट्रात एकूण 20 मुख्यमंत्री (देवेंद्र फडणवीस यांचा तिसरा कार्यकाळ सुरू) झाले आहेत, तर राज्यपालांची संख्या 24 आहे. महाराष्ट्राने अद्याप एकही महिला मुख्यमंत्री निवडलेली नाही – ही एक महत्त्वाची नोंद आहे.

2

प्रकरण

राज्य विधिमंडळ - विधान सभा आणि विधान परिषद (State Legislature - Vidhan Sabha & Vidhan Parishad)

1 प्रस्तावना

- ✓ महाराष्ट्राचे विधिमंडळ हे राज्याच्या कायदे निर्मितीचे सर्वोच्च सभागृह आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग 6 (अनुच्छेद 168 ते 177) अंतर्गत राज्य विधिमंडळाची रचना निश्चित करण्यात आली आहे. महाराष्ट्र हे देशातील काही राज्यांपैकी एक आहे ज्याचे **द्विसदनी विधिमंडळ (Bicameral Legislature)** आहे. या अध्यायात आपण विधानसभा (Vidhan Sabha), विधानपरिषद (Vidhan Parishad), त्यांची रचना, अधिकार, कार्ये, अध्यक्ष, सभापती, सदस्य संख्या, निवडणूक प्रक्रिया यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

महाराष्ट्र विधानसभा आणि विधानपरिषद

2 द्विसदनी विधिमंडळाची रचना

सभागृह	नाव	प्रकार	स्थिती
कनिष्ठ सभागृह (Lower House)	विधानसभा (Legislative Assembly)	निवडून येणारे	प्रबळ (प्रत्यक्ष निवडणूक)
वरिष्ठ सभागृह (Upper House)	विधानपरिषद (Legislative Council)	अप्रत्यक्ष निवडणूक व नामनिर्देशित	सदोदित (स्थायी), विधेयक फक्त विलंब करू शकते

- ✓ **लक्षात ठेवा:** भारतातील द्विसदनी विधिमंडळ असलेली राज्ये - महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, बिहार, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तेलंगण (जम्मू-काश्मीरचे विधानपरिषद रद्द करण्यात आली).

3 भाग 1: महाराष्ट्र विधानसभा (Maharashtra Vidhan Sabha)

3.1 विधानसभेची रचना व सदस्य संख्या

बाब	माहिती
एकूण सदस्य संख्या	288 (288 निवडून येणारे) + 1 अँग्लो-इंडियन नामनिर्देशित (2020 पर्यंत; आता रद्द - 104 वी घटनादुरुस्ती 2020) → एकूण 288
निवडणूक पद्धत	थेट निवडणूक (मतदारसंघ - सिंगल सीट, फर्स्ट-पास्ट-द-पोस्ट)
मतदारसंघ	288 मतदारसंघ (राखीव - अनुसूचित जाती (SC) व अनुसूचित जमाती (ST) साठी)
मतदारसंघांची संख्या (विभागनिहाय)	(अंदाजे - निवडणूक आयोगाच्या माहितीनुसार)
कार्यकाळ	5 वर्षे (विसर्जन होईपर्यंत)
विसर्जन	राज्यपाल (मुख्यमंत्र्यांच्या सल्ल्याने) विधानसभा विसर्जित करू शकतात
बहुमत	144 सदस्य (एकूण 288 चा अर्धा + 1)

3.2 सभापीठ (Presiding Officers)

पदाधिकारी	निवड/नियुक्ती	कार्ये
अध्यक्ष (Speaker)	विधानसभा सदस्यांमधून निवड (पहिल्या अधिवेशनात)	सभागृहाच्या कार्यवाहीचे नियमन; समान मते पडल्यास निर्णायक मत (Casting Vote)
उपाध्यक्ष (Deputy Speaker)	विधानसभा सदस्यांमधून निवड	अध्यक्ष अनुपस्थित असल्यास कार्यभार; अध्यक्षपद रिक्त असल्यास कार्यवाही

- ✓ महत्वाचे: समान मते पडल्यास अध्यक्षकडे निर्णायक मत (Casting Vote) असते - हे मत बहुमतामध्ये मोजले जात नाही. अध्यक्ष सहसा बहुमतातील असतो.

3.3 विधानसभेचे अधिकार

क्र.	अधिकार	तपशील
1	कायदे निर्मिती	राज्य सूचीतील व समवर्ती सूचीतील (राज्यासंबंधी) विषयांवर कायदे करणे
2	धन विधेयक (Money Bill)	फक्त विधानसभेत सादर करता येते (अनुच्छेद 199) - विधानपरिषद फक्त विलंब करू शकते (14 दिवस)
3	अर्थसंकल्प मंजूरी	अर्थसंकल्प फक्त विधानसभेत मांडला जातो (अनुच्छेद 202)
4	कार्यकारी नियंत्रण	अविश्वास ठराव (मुख्यमंत्री व मंत्रिमंडळावर); प्रश्नोत्तर, तारांकित प्रश्न
5	विधानपरिषदेवर नियंत्रण	धन विधेयक वगळता अन्य विधेयकांवर विधानपरिषदेची मते बाध्यकारी नसतात (फक्त विलंब)

3.4 विधानसभेची कार्ये (सारणी)

कार्याचा प्रकार	तपशील
विधेयक (Bill)	सार्वजनिक विधेयक (सरकारी सदस्य), खासगी सदस्य विधेयक - विधानपरिषदेत पाठविण्यापूर्वी विधानसभेत मंजूर करावे लागते
धन विधेयक	अर्थमंत्री मांडतो; फक्त विधानसभेत विचार केला जातो; विधानपरिषदेकडे 14 दिवसांचा विलंब करण्याचा अधिकार
अर्थसंकल्प	प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या सुरुवातीला राज्यपाल अर्थसंकल्प विधानसभेत सादर करतो; अनुदान मागणीवर चर्चा व मतदान
प्रश्नोत्तर तास (Question Hour)	सदस्य मंत्र्यांना प्रश्न विचारू शकतात
अविश्वास ठराव	50 सदस्यांच्या समर्थनाने सादर करता येतो; बहुमताने पारित झाल्यास मंत्रिमंडळ पडते

4 भाग 2: महाराष्ट्र विधानपरिषद (Maharashtra Vidhan Parishad)

4.1 विधानपरिषदेची रचना व सदस्य संख्या

बाब	माहिती
एकूण सदस्य संख्या (कमाल)	78 (अनुच्छेद 171 नुसार)
सदस्यांचे वितरण	विधानपरिषदेची सदस्यता अप्रत्यक्ष निवडणूक व नामनिर्देशन यांच्या संयोगातून (एक संक्रमणीय पद्धत)
निवडणूक पद्धत	(राज्यपाल) एकल हस्तांतरणीय मत (Single Transferable Vote) – प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (PR)
कार्यकाळ	6 वर्षे (प्रत्येक 2 वर्षांनी 1/3 सदस्य निवृत्त होतात – सतत सभागृह)
विसर्जन	विधानपरिषदेचे विसर्जन होत नाही (सदोदित सभागृह)

4.2 विधानपरिषद सदस्यांचे वर्गीकरण

क्र.	सदस्यांचे प्रकार	संख्या	निवड/नियुक्ती प्रक्रिया
1	स्थानिक संस्था सदस्य (Local Bodies)	22	महानगरपालिका, जिल्हा परिषद, नगरपालिका, पंचायत समिती सदस्यांच्या मतदारसंघातून (प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व)
2	विधानसभा सदस्यांमधून (MLAs)	30	विधानसभेतील सर्व सदस्य परोक्ष निवडणूक करतात
3	पदवीधर मतदारसंघ (Graduates)	8	विश्वविद्यालय पदवीधर (मतदार) – विशिष्ट विभागातून
4	शिक्षक मतदारसंघ (Teachers)	8	शाळा/महाविद्यालयात शिक्षण देणारे (3 वर्षे अनुभव) – विशिष्ट विभागातून
5	राज्यपाल नामनिर्देशित (Governor Nominated)	10	साहित्य, कला, विज्ञान, सहकार, समाजसेवा – विशेष ज्ञान असलेल्या व्यक्ती (अनुच्छेद 171 (5))

- ✓ लक्षात ठेवा: विधानपरिषदेची एकूण सदस्य संख्या विधानसभेच्या एकूण सदस्य संख्येच्या **1/3 इतकी** असू शकते (येथे 288 चा 1/3 म्हणजे 96, पण कमाल 78 – अनुच्छेद 171 (1)).

4.3 सभापती (Chairman)

पदाधिकारी	निवड/नियुक्ती	कार्ये
सभापती (Chairman)	विधानपरिषद सदस्यांमधून निवड	सभागृहाची कार्यवाही; समान मते पडल्यास निर्णायक मत (Casting Vote)
उपसभापती (Deputy Chairman)	विधानपरिषद सदस्यांमधून निवड	सभापती अनुपस्थितीत कार्यभार

4.4 विधानपरिषदेचे अधिकार व मर्यादा

क्र.	अधिकार/मर्यादा	तपशील
1	सर्वसाधारण विधेयक	विधानसभेने पाठविलेल्या विधेयकास सुधारणा सुचवू शकते किंवा 3 महिने अडवू शकते; पुन्हा विधानसभा मंजूर केल्यास विधानपरिषद अडवू शकत नाही
2	धन विधेयक (Money Bill)	फक्त 14 दिवस अडवू शकते; ना सुधारणा करू शकते ना मंजूर करण्यास नकार देऊ शकते
3	अर्थसंकल्प	अर्थसंकल्पावर चर्चा करू शकते पण मतदान नाही ; फक्त शिफारस करू शकते
4	कार्यकारी नियंत्रण	अविश्वास ठराव आणू शकत नाही (मंत्रिमंडळ फक्त विधानसभेला जबाबदार)
5	सदोदित सभागृह	विधानपरिषद विसर्जित करता येत नाही; प्रत्येक 2 वर्षांनी 1/3 सदस्य निवृत्त होतात

5 विधानसभा व विधानपरिषद – तुलनात्मक विश्लेषण (सारणी)

मानदंड	विधानसभा (Vidhan Sabha)	विधानपरिषद (Vidhan Parishad)
प्रकार	कनिष्ठ सभागृह (प्रथम)	वरिष्ठ सभागृह (द्वितीय)
सदस्य संख्या	288	78
निवडणूक पद्धत	थेट निवडणूक (FPTP)	अप्रत्यक्ष निवडणूक + नामनिर्देशन (PR – STV)
कार्यकाळ	5 वर्षे (विसर्जन होऊ शकते)	6 वर्षे (सदोदित, 1/3 सदस्य 2 वर्षांनी निवृत्त)
धन विधेयक	एकमेव अधिकार	फक्त 14 दिवस विलंब करू शकते
अर्थसंकल्प	मांडणी व मतदान करू शकते	चर्चा करू शकते पण मतदान नाही
अविश्वास ठराव	आणू शकते	आणू शकत नाही
कार्यकारी जबाबदारी	मंत्रिमंडळ सामूहिकरित्या जबाबदार	मंत्रिमंडळ जबाबदार नाही
विधेयक अडवण्याचा कालावधी	लागू नाही	सर्वसाधारण विधेयक – 3 महिने (विधानसभेने पुन्हा मंजूर केल्यास गळून जाते)
विसर्जन	राज्यपाल विसर्जित करू शकतात	विसर्जित करता येत नाही

6 महत्त्वाच्या तरतुदी – घटनात्मक संदर्भ

अनुच्छेद	विषय	तपशील
अनुच्छेद 168	राज्यांमध्ये विधानपरिषदेची स्थापना	विधानसभेच्या बहुमताने विधानपरिषद रद्द/स्थापन करता येते
अनुच्छेद 171	विधानपरिषदेची रचना	सदस्यांची संख्या, वर्गीकरण, निवडणूक पद्धत
अनुच्छेद 172	विधानसभेचा कार्यकाळ	5 वर्षे (आणीबाणीत वाढ – अनुच्छेद 356)
अनुच्छेद 173	विधानसभेच्या सदस्यासाठी पात्रता	भारतीय नागरिक, 25 वर्षे, मतदार यादीत नाव
अनुच्छेद 178	विधानसभा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष	पहिल्या अधिवेशनात निवड
अनुच्छेद 199	धन विधेयकाची व्याख्या	कर, सरकारी कर्ज, भारताच्या एकत्रित निधीतून खर्च – यासंबंधी
अनुच्छेद 202	वार्षिक अर्थसंकल्प	राज्यपाल विधानसभेत सादर करतो

7 विधानसभा व विधानपरिषद – स्पर्धा परीक्षांसाठी संकीर्ण तथ्ये

प्रश्न	उत्तर
महाराष्ट्र विधानसभेत एकूण सदस्य संख्या किती?	288
विधानसभेत समान मते पडल्यास निर्णायक मत कोण देतो?	अध्यक्ष (Speaker)
विधानसभा अध्यक्ष राजीनामा कोणास सादर करतात?	उपाध्यक्ष (Deputy Speaker)
महाराष्ट्र विधानपरिषदेत जास्तीत जास्त किती सदस्य असू शकतात?	78
विधानपरिषद सदस्यांचा कार्यकाळ किती?	6 वर्षे
विधानपरिषदेचे सभापती (Chairman) कोण असतात?	सदस्यांमधून निवडलेले सभापती
विधानसभेचे हिवाळी अधिवेशन कोठे होते?	नागपूर (मुंबई – उन्हाळी/पावसाळी अधिवेशन)
धन विधेयक विधानपरिषद किती दिवस अडवू शकते?	14 दिवस (अनुच्छेद 198)
राज्यपाल विधानपरिषदेवर किती सदस्य नामनिर्देशित करू शकतात?	10 (अनुच्छेद 171 (5))
स्थानिक संस्थांमधून (महापालिका, जिल्हा परिषद) किती सदस्य विधानपरिषदेवर निवडले जातात?	22

विधानसभेतील सदस्यांमधून (MLAs) किती सदस्य विधानपरिषदेवर निवडले जातात?	30
पदवीधर मतदारसंघातून विधानपरिषदेवर किती सदस्य निवडले जातात?	8
शिक्षक मतदारसंघातून विधानपरिषदेवर किती सदस्य निवडले जातात?	8
विधानसभा किंवा विधानपरिषदेवर बहुमत (बहुसंख्य) म्हणजे किती सदस्य?	विधानसभा - 144 (288/2), विधानपरिषद - 40 (78/2 + 1)
विधानपरिषदेवर अविश्वास ठराव आणता येतो का?	नाही (मंत्रिमंडळ फक्त विधानसभेला जबाबदार)

8 विधानसभा सत्रे (Sessions) व कार्यकाळ

सत्र	कालावधी	स्थळ (महाराष्ट्रात)
बजेट सत्र (Budget Session)	फेब्रुवारी-मार्च	मुंबई
पावसाळी सत्र (Monsoon Session)	जुलै-ऑगस्ट	मुंबई
हिवाळी सत्र (Winter Session)	डिसेंबर	नागपूर

- ✓ महत्वाचे: महाराष्ट्र हे असे एकमेव राज्य आहे ज्याची दोन राजधानी शहरे आहेत - मुंबई (उन्हाळी/पावसाळी अधिवेशन) आणि नागपूर (हिवाळी अधिवेशन). हिवाळी अधिवेशन नागपूर येथे विधान भवन मध्ये होते.

9 विधानसभा निवडणूक - प्रक्रिया (संक्षिप्त)

टप्पा	प्रक्रिया
1	राज्य निवडणूक आयोग (भारत निवडणूक आयोग) द्वारा मतदारसंघांची हद्द निश्चित (डिलिमिटेशन)
2	सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार (18 वर्षे पूर्ण)
3	'फर्स्ट पास्ट द पोस्ट' (FPTP) प्रणाली - ज्याला सर्वाधिक मते तो विजयी
4	निकालानंतर बहुमत असलेल्या पक्षाला राज्यपाल नियुक्ती करतात
5	कोणत्याही पक्षाला बहुमत नसल्यास राष्ट्रपती राजवट (अनुच्छेद 356) लागू होऊ शकते

10 सारांश (विधानसभा vs विधानपरिषद - अधिकारांची तुलना)

अधिकार	विधानसभा	विधानपरिषद
कायदे निर्मिती	सर्व प्रकारची विधेयके मंजूर करू शकते	सर्वसाधारण विधेयके विलंबित करू शकते, सुधारणा सुचवू शकते
धन विधेयक	एकमेव अधिकार	फक्त 14 दिवस विलंब
अर्थसंकल्प	मांडणी, चर्चा, मतदान	फक्त चर्चा (मतदान नाही)
कार्यकारी नियंत्रण	अविश्वास ठराव, प्रश्नोत्तर	थेट नियंत्रण नाही
विसर्जन	राज्यपाल करू शकतात	विसर्जन नाही (सदोदित)
राज्यपालांशी संबंध	राज्यपाल सत्र बोलावतात (अनुच्छेद 174)	राज्यपाल सत्र बोलावतात

11 निष्कर्ष

- ✓ महाराष्ट्राचे द्विसदनी विधिमंडळ हे राज्याच्या लोकशाही व्यवस्थेचे हृदय आहे. विधानसभा (288 सदस्य) हे प्रबळ सभागृह असून ते थेट जनतेद्वारे निवडले जाते. विधानपरिषद (78 सदस्य) हे सदोदित, अप्रत्यक्ष निवडणूक व नामनिर्देशनातून बनलेले असून ते तज्ज्ञांचे प्रतिनिधित्व करते. विधानपरिषदेचे अधिकार विधानसभेपेक्षा मर्यादित आहेत - धन विधेयक व अर्थसंकल्पावर तिचा नियंत्रण नाही; सर्वसाधारण विधेयके सुचवू शकते पण विधानसभेच्या इच्छेवर अंकुश ठेवू शकत नाही.

ToppersNotes
Unleash the topper in you

3

प्रकरण

न्यायव्यवस्था (Judiciary)

1 प्रस्तावना

- ✓ न्यायव्यवस्था हा लोकशाहीचा आधारस्तंभ आहे. महाराष्ट्राच्या न्यायव्यवस्थेचे शिखर **मुंबई उच्च न्यायालय** आहे. हे उच्च न्यायालय भारतातील सर्वात जुन्या आणि प्रतिष्ठित न्यायालयांपैकी एक आहे. याचे कार्यक्षेत्र केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित नसून ते गोवा राज्यावर आणि दमण व दीव, दादरा व नगर हवेली या केंद्रशासित प्रदेशांवरही आहे. या अध्यायात आपण मुंबई उच्च न्यायालयाची रचना, अधिकार क्षेत्र, खंडपीठे, जिल्हा न्यायालये व न्यायमूर्तीची नियुक्ती यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

2 ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

बाब	माहिती
स्थापना वर्ष	1862 (14 ऑगस्ट)
स्टेटस	चार्टर्ड उच्च न्यायालय (Chartered High Court) - भारतातील पहिल्या तीन उच्च न्यायालयांपैकी एक (कलकत्ता व मद्राससह)
स्थापना कायदा	भारतीय उच्च न्यायालय कायदा, 1861 (Indian High Courts Act 1861)
आसन	मुंबई (फोर्ट क्षेत्रातील ऐतिहासिक इमारत)
हेरिटेज स्थळ	ग्रेड I हेरिटेज इमारत (नव-गॉथिक शैली)

- ✓ **महत्त्वाचे:** मुंबई उच्च न्यायालय हे प्रथम पिढीतील चार्टर्ड न्यायालयांपैकी एक असून ते **प्राचीन अधिकार क्षेत्र (Original Jurisdiction)** व **अपीलीय अधिकार क्षेत्र (Appellate Jurisdiction)** दोन्ही वापरते.

3 मुख्य पीठ (Principal Seat) व खंडपीठे

3.1 खंडपीठांची संख्या

क्र.	खंडपीठ	स्थापना वर्ष	कार्यक्षेत्र (जिल्हे)
1	मुख्य पीठ - मुंबई	1862	मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, पुणे, नाशिक, सोलापूर, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, रायगड, अहिल्यानगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार (अपीलीय अधिकार क्षेत्रासाठी)
2	नागपूर खंडपीठ (Nagpur Bench)	1936 1 मे 1960	नागपूर, वर्धा, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया
3	औरंगाबाद खंडपीठ (Aurangabad Bench)	1982 4 मे 1982	छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद), जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, धाराशिव, लातूर, नांदेड
4	गोवा खंडपीठ (Panaji Bench) 1981 कायदा मंजूर सरन्यायाधीश वा. व्ही चंद्रचूर	30 ऑक्टोबर 1982 (उच्च न्यायालय म्हणून नियुक्त)	गोवा राज्य (उत्तर गोवा व दक्षिण गोवा), दमण व दीव, दादरा व नगर हवेली
5	कोल्हापूर खंडपीठ	18 ऑगस्ट 2025	कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग

- ✓ **नोंद:** उच्च न्यायालयाने आपल्या कामकाजाचे **मूळ बाजू (Original Side)** व **अपीलीय बाजू (Appellate Side)** असे विभाजन केले आहे.

4 न्यायाधीशांची संख्या (Judge Strength)

बाब	माहिती
मंजूर क्षमता (Sanctioned Strength)	75 न्यायाधीश (प्राचीन काळापासून विद्यमान, नवीनतम माहितीनुसार)
स्थायी न्यायाधीश (Permanent Judges)	सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियम व राष्ट्रपतींच्या नियुक्तीने
अतिरिक्त न्यायाधीश (Additional Judges)	दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी नियुक्ती; नंतर स्थायी केले जाऊ शकते
प्रधान न्यायाधीश (Chief Justice)	कॉलेजियम शिफारशीवरून राष्ट्रपती नियुक्ती
सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियमची अलीकडील शिफारस (2026)	न्या. मंजुषा अजय देशपांडे (अतिरिक्त ते स्थायी) यांची बढती

- ✓ महत्वाचे: 2026 मध्ये राष्ट्रीय न्यायालय व्यवस्थापन समितीने (NCMSC) महाराष्ट्रातील वाढत्या दबावामुळे 3,211 अतिरिक्त न्यायाधीश पदे (District Judges, Civil Judges Junior/Senior Division, Metropolitan Magistrates) निर्माण करण्याची शिफारस केली होती .

5 अधिकार क्षेत्र (Jurisdiction)

5.1 प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र (Territorial Jurisdiction)

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या विविध खंडपीठांचे खालीलप्रमाणे प्रादेशिक अधिकार क्षेत्र आहे :

खंडपीठ	जिल्हे/क्षेत्र
मुंबई (मुख्य)	मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, पुणे, नाशिक, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, अहिल्यानगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग
नागपूर	नागपूर, वर्धा, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम, चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया
औरंगाबाद	छ. संभाजीनगर, जालना, परभणी, हिंगोली, बीड, धाराशिव, लातूर, नांदेड
गोवा (पणजी)	गोवा राज्य (उत्तर गोवा व दक्षिण गोवा), दमण व दीव, दादरा व नगर हवेली
कोल्हापूर	कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग

5.2 अधिकार क्षेत्राचे प्रकार

क्र.	प्रकार	स्पष्टीकरण
1	मूळ अधिकार क्षेत्र (Original Jurisdiction)	फक्त मुंबई महानगर क्षेत्रात नागरी दिवाणी प्रकरणांसाठी (मोठ्या दाव्यांची प्रकरणे); फौजदारी प्रकरणांसाठी मूळ अधिकार क्षेत्र बंद (1995 नंतर)
2	अपीलीय अधिकार क्षेत्र (Appellate Jurisdiction)	जिल्हा न्यायालये व अधीनस्थ न्यायालयांच्या निर्णयांविरुद्ध अपील
3	रिट अधिकार क्षेत्र (Writ Jurisdiction)	मूलभूत हक्कांच्या प्रवर्तनासाठी अनुच्छेद 226 अंतर्गत
4	सल्ला अधिकार क्षेत्र (Advisory Jurisdiction)	राज्यपाल कायदेशीर प्रश्न सादर करू शकतात (भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 143 अंतर्गत मर्यादित) नियुक्ती पात्रता पदाच्या अटी
5	पर्यवेक्षण अधिकार क्षेत्र (Supervisory Jurisdiction)	अधीनस्थ न्यायालये व न्यायाधिकरण यांच्यावर (कलम 227)

6 मुंबई उच्च न्यायालयाची प्रसिद्ध न्यायमूर्ती

न्यायमूर्तीचे नाव	कार्यकाळ (अंदाजे)	वैशिष्ट्ये
न्यायमूर्ती एम. सी. चागला	1948-1958 (प्रधान न्यायाधीश)	ख्यातनाम कायदेतज्ज्ञ; मुंबई उच्च न्यायालयाचे पहिले भारतीय प्रधान न्यायाधीश (अॅक्टिंग) नव्हे तर स्थायी?
न्यायमूर्ती पी. बी. गजेंद्रगडकर	1947-1957	पुढे सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश व भारताचे राष्ट्रपतीपद मिळाले? (न्यायमूर्ती म्हणून कार्यकाळ, राष्ट्रपती नव्हे)
न्यायमूर्ती जे. सी. शाह	1949-1959	पुढे सुप्रीम कोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश (1970-71)
न्यायमूर्ती ए. एच. खान	(1960-70 चा काळ)	उल्लेखनीय दिवाणी न्यायदान
न्यायमूर्ती एन. ए. ब्रिटो	(1960-70)	गोवा मुक्ती संग्राम न्याय
न्यायमूर्ती बी. एन. श्रीकृष्ण	(2000-2004)	सनदी स्वातंत्र्य, प्रशासन सुधारणांवरील निकोप

✓ नोंद: वरील यादी मुंबई उच्च न्यायालयाच्या संग्रहालयातील तैलचित्रांवरून संकलित केली आहे .

7 अधीनस्थ न्यायालये (Subordinate Courts)

7.1 जिल्हा न्यायालयांची संरचना

क्र.	न्यायालयाचा प्रकार	अधिकार क्षेत्र
1	जिल्हा व सत्र न्यायालय (District & Sessions Court)	दिवाणी व फौजदारी या दोन्ही प्रकारची प्रकरणे; दिवाणी खटल्यांवर जिल्हा न्यायाधीश, फौजदारी खटल्यांवर सत्र न्यायाधीश
2	वरिष्ठ न्यायाधीश, दिवाणी न्यायालय (Senior Civil Judge)	मोठ्या दिवाणी दावे (क्षेत्राधिकार 1 लाख पेक्षा अधिक?)
3	कनिष्ठ न्यायाधीश, दिवाणी न्यायालय (Junior Civil Judge)	लहान दिवाणी दावे
4	प्रथम वर्ग न्यायदंडाधिकारी न्यायालय (Chief Judicial Magistrate - CJM)	फौजदारी गुन्हे (सात वर्षांपर्यंत शिक्षा)
5	न्यायदंडाधिकारी, द्वितीय व तृतीय वर्ग	कमी गंभीर गुन्हे

जिल्हा व सत्र न्यायालये (District & Sessions Courts) – 36 जिल्ह्यांमध्ये:

✓ प्रत्येक जिल्ह्यात (तसेच बृहन्मुंबईसाठी मुंबई सिटी सिव्हिल व सत्र न्यायालय) स्वतंत्र जिल्हा व सत्र न्यायालय आहे.

7.2 बृहन्मुंबई नागरी व सत्र न्यायालय (City Civil & Sessions Court)

बाब	माहिती
स्थापना	1995
स्थान	मुंबई (दादर, मुंबई – मुख्य न्यायालयाच्या परिसरात)
कारण	उच्च न्यायालयावरील ताण कमी करणे
अधिकार क्षेत्र	मुंबई महानगर क्षेत्राचा समावेश (दिवाणी दावे ₹ 1 लाख ते ₹ 50 लाख पर्यंत?)

✓ महत्त्वाचे: 1995 पूर्वी, मुंबई शहराची मूळ दिवाणी अधिकार क्षेत्रा (Original Jurisdiction) याचा मुंबई उच्च न्यायालयाकडे होता; नंतर तो मुंबई नागरी व सत्र न्यायालय कडे हस्तांतरित करण्यात आला.

8 न्यायिक अधिकारी नियुक्ती प्रक्रिया

टप्पा	प्रक्रिया
1	जिल्हा न्यायाधीश (Direct Recruitment) - महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग (MPSC) द्वारे न्यायिक सेवा परीक्षा (प्रतिवर्षी 30-40 जागा)
2	जिल्हा न्यायाधीश (Promotion Quota) - 7 वर्षे अनुभव असलेल्या वरिष्ठ सिव्हिल न्यायाधीशांना बढती
3	उच्च न्यायालय न्यायाधीश - कॉलेजियम प्रणाली (प्रधान न्यायाधीश + दोन वरिष्ठ न्यायाधीश); शिफारस सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियमकडे; राष्ट्रपती नियुक्ती
4	प्रधान न्यायाधीश (Chief Justice) - सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियमची शिफारस; राष्ट्रपती नियुक्ती

- ✓ अलिकडील विकास (2026 मार्च): न्या. भारती ह. डांग्रे व न्या. सारंग वि. कोतवाल यांच्या खंडपीठाने 3,000 पेक्षा जास्त रिक्त व अतिरिक्त न्यायिक पदे भरण्यासाठी निकडीचा मुद्दा आणि गुणवत्ता व वेग यावर भर दिला .

9 महत्त्वाचे न्यायिक कर्मचारी (Gazetted Officers)

पद	नेमणूक
निबंधक (Registrar)	उच्च न्यायालयाच्या नियमानुसार नियुक्ती
प्रोथोनोटरी व सेनियर मास्टर (Prothonotary & Senior Master)	(ऐतिहासिक - मूळ बाजूवर प्रकरणे दाखल करण्यासाठी)
जिल्हा न्यायालयांचे निबंधक	जिल्हा न्यायालयांत प्रशासकीय पदे

- ✓ 2026 च्या ग्रेडेशन यादीत सहाय्यक निबंधक (Assistant Registrar) यांची सूची देखील समाविष्ट आहे .

10 स्पर्धा परीक्षांसाठी संकीर्ण तथ्ये (सारणी)

प्रश्न	उत्तर
मुंबई उच्च न्यायालयाची स्थापना कधी झाली?	1862 (14 ऑगस्ट)
मुंबई उच्च न्यायालय कोणत्या कायदान्वये स्थापन झाले?	भारतीय उच्च न्यायालय कायदा, 1861
मुंबई उच्च न्यायालयाचे एकूण खंडपीठ कोणती?	मुंबई (मुख्य), नागपूर, औरंगाबाद, गोवा (पणजी) (एकूण 4) कोल्हापूर
नागपूर खंडपीठाची स्थापना कधी झाली?	1936 (1 मे 1960)
औरंगाबाद खंडपीठाची स्थापना कधी झाली?	1982 (4 मे 1982)
मुंबई उच्च न्यायालयाची मंजूर क्षमता (न्यायाधीश संख्या) किती?	75
उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांची नियुक्ती कोण करतो?	राष्ट्रपती (सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियमच्या शिफारशीवर)
उच्च न्यायालयाचा प्रधान न्यायाधीश (Chief Justice) नियुक्ती प्रक्रिया?	सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियम → राष्ट्रपती
मुंबई उच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र (Territorial Jurisdiction) कोणत्या राज्यांवर?	महाराष्ट्र, गोवा
केंद्रशासित प्रदेश कोणते समाविष्ट आहेत?	दमण व दीव, दादरा व नगर हवेली
गोव्यासाठी कोणते खंडपीठ?	गोवा खंडपीठ (पणजी)
मुंबईच्या मूळ अधिकार क्षेत्रात (Original Jurisdiction) बदल कधी झाला?	1995 (मुंबई सिटी सिव्हिल व सत्र न्यायालयाची स्थापना)
'मुंबई सिटी सिव्हिल व सत्र न्यायालया'चे स्थान कोणते?	दादर, मुंबई (जी. टी. हॉस्पिटल जवळ)
मुंबई उच्च न्यायालयाच्या प्रथम भारतीय प्रधान न्यायाधीश कोण?	न्यायमूर्ती एम. सी. चागला (1948-1958)
अलिकडील न्या. मंजुषा देशपांडे यांची बढती कोणत्या कोर्टाच्या कॉलेजियमने केली?	सुप्रीम कोर्ट कॉलेजियम

11 उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश यादी (21 व्या शतकातील काही उल्लेखनीय न्यायमूर्ती)

न्यायमूर्ती	कार्यकाळ (अंदाजे)	योगदान
न्या. भारती ह. डांग्रे	(सध्याचे - 2026 मार्च खंडपीठ)	खंडपीठ सदस्य, मोठ्या संख्येने न्यायाधीश भरतीच्या प्रक्रियेत
न्या. सारंग वि. कोतवाल	(सध्याचे - 2026)	खंडपीठ सदस्य
न्या. रंजना देसाई	(2014-2022 अंदाजे)	मानवाधिकार प्रकरणे
न्या. गौतम पटेल	(2019-2024 अंदाजे)	वरिष्ठ न्यायाधीश; पर्यावरण प्रकरणे
न्या. मंजुषा देशपांडे	(2024-अतिरिक्त; 2026 स्थायी)	स्थायी न्यायाधीश

12 सारांश (Bombay High Court - अधिकार क्षेत्राची सारणी)

न्यायालय/न्यायाधिकरण	प्रकार	अधिकार क्षेत्राची व्याप्ती
मुंबई उच्च न्यायालय (मुख्य पीठ - मुंबई)	अपीलीय + मूळ (दिवाणी) (1995 नंतर मूळ दिवाणी क्षेत्र मुंबई सिटी सिव्हिल कोर्टाकडे)	महाराष्ट्र (सर्व जिल्हे), गोवा, केंद्रशासित प्रदेश (दमण-दीव)
मुंबई उच्च न्यायालय (नागपूर खंडपीठ)	फक्त अपीलीय	विदर्भाचे 11 जिल्हे
मुंबई उच्च न्यायालय (औरंगाबाद खंडपीठ)	फक्त अपीलीय	मराठवाड्याचे 8 जिल्हे
मुंबई उच्च न्यायालय (गोवा - पणजी खंडपीठ)	अपीलीय (प्रादेशिक)	गोवा राज्य + दादरा नगर हवेली
जिल्हा व सत्र न्यायालये (प्रत्येक जिल्ह्यात)	मूळ + सत्र	संबंधित जिल्ह्यातील दिवाणी (मूळ) व फौजदारी (सत्र) प्रकरणे
मुंबई सिटी सिव्हिल व सत्र न्यायालय	मूळ दिवाणी (मुंबई शहर) + सत्र फौजदारी	मुंबई महानगर क्षेत्र

13 निष्कर्ष

- ✓ मुंबई उच्च न्यायालय ही भारतातील सर्वात जुन्या व प्रतिष्ठित न्यायालयांपैकी एक असून महाराष्ट्रासह गोवा व केंद्रशासित प्रदेशांवर तिची न्यायदानाची जबाबदारी आहे. तिची 75 न्यायाधीशांची मंजूर क्षमता आणि चार खंडपीठे (मुंबई, नागपूर, औरंगाबाद, पणजी) यामुळे न्याय सुलभतेस हातभार लागतो. मुंबई सिटी सिव्हिल व सत्र न्यायालय (1995) स्थापनेने उच्च न्यायालयाचा भार कमी झाला, ज्यामुळे मुंबई महानगरातील दिवाणी प्रकरणांसाठी स्वतंत्र न्यायालय उपलब्ध झाले. तथापि, अद्यापही हजारो न्यायाधीश पदे रिक्त आहेत व सुरु असलेली प्रकरणे मोठ्या प्रमाणात असल्याने न्याय वितरणात विलंब होतो.

मुंबई उच्च न्यायालय BOMBAY HIGH COURT

4

प्रकरण

स्थानिक स्वराज्य संस्था (Local Self-Government)

1 प्रस्तावना

- ✓ स्थानिक स्वराज्य संस्था हा लोकशाहीचा पाया आहे. या संस्थांमुळे सामान्य नागरिक त्यांच्या स्थानिक समस्या सोडविण्यासाठी थेट सहभागी होऊ शकतात. महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची दोन स्वतंत्र पण समांतर प्रणाली कार्यरत आहेत:

क्र.	प्रणाली	अधारभूत घटनादुरुस्ती	कार्यक्षेत्र
1	पंचायत राज व्यवस्था (ग्रामीण)	73 वी घटनादुरुस्ती (1992)	ग्रामीण भाग
2	नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (शहरी)	74 वी घटनादुरुस्ती (1992)	शहरी भाग

- ✓ या अध्यायात आपण या दोन्ही प्रणालींची रचना, कार्ये, अधिकार, संरचना व महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची सद्यस्थिती यांचा सविस्तर अभ्यास करू.

2 भाग 1: पंचायत राज व्यवस्था (ग्रामीण स्वराज्य)

2.1 पार्श्वभूमी व 73 वी घटनादुरुस्ती

- ✓ भारतीय राज्यघटनेची 73 वी घटनादुरुस्ती 20 एप्रिल 1993 रोजी अस्तित्वात आली. यामुळे पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला. महाराष्ट्रात या दुरुस्तीनुसार पंचायत राज संस्थांची पुनर्रचना करण्यात आली.

बाब	माहिती
घटनादुरुस्ती	73 वी घटनादुरुस्ती (20 एप्रिल 1993)
अनुच्छेद	अनुच्छेद 243 (A ते O)
महाराष्ट्रातील अंमलबजावणी कायदा	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायदा, 1961
संरचना	त्रिस्तरीय व्यवस्था - ग्रामपंचायत → पंचायत समिती → जिल्हा परिषद

2.2 त्रिस्तरीय पंचायत राज संरचना

महाराष्ट्रात पंचायत राज व्यवस्थेचे तीन स्तर आहेत :

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था

ग्रामपंचायत	पंचायत समिती	जिल्हा परिषद
 <ul style="list-style-type: none"> • स्थानिक स्तरावरील सर्वात प्राथमिक संस्था. • गावाच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी. • पाणीपुरवठा, स्वच्छता, रस्ते, प्रकाश व्यवस्था, जन्म-मृत्यू नोंदणी, कर आकारणी इत्यादी कामे. • लोकप्रतिनिधी थेट ग्रामस्थांद्वारे निवडले जातात. <p>घरा-घरा विकास, गावागाव प्रगती</p>	 <ul style="list-style-type: none"> • तालुका स्तरावरील मध्यवर्ती संस्था. • गावपंचायतींच्या कामांचे समन्वय व नियोजन. • शिक्षण, आरोग्य, शेती, सिंचन, महिला व बाल विकास, पशुसंवर्धन, समाजकल्याण इत्यादी क्षेत्रातील विकासकामे. • लोकप्रतिनिधी व शासकीय अधिकारी यांचा समन्वय. <p>तालुक्याचा विकास, समन्वयित प्रयत्न</p>	 <ul style="list-style-type: none"> • जिल्हा स्तरावरील सर्वोच्च स्थानिक स्वराज्य संस्था. • जिल्हाच्या सर्वांगीण विकासाचे नियोजन व अंमलबजावणी. • शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, रस्ते, ग्रामीण विकास, गरिबी निर्मूलन, आपत्ती व्यवस्थापन इत्यादी व्यापक कामे. • लोकप्रतिनिधी व शासकीय यंत्रणेच्या माध्यमातून विकासाची दिशा निश्चित. <p>जिल्हाचा सर्वांगीण विकास, प्रगत महाराष्ट्राची शान</p>

स्तर	स्तराचे नाव	इंग्रजी नाव	मुख्यालय	प्रमुख अधिकारी
स्तर 1 (तळागाळ)	ग्रामपंचायत	Gram Panchayat	गाव	सरपंच, ग्रामसेवक
स्तर 2 (मध्यम)	पंचायत समिती	Panchayat Samiti	तालुका/ब्लॉक	ब्लॉक विकास अधिकारी (BDO)
स्तर 3 (जिल्हास्तर)	जिल्हा परिषद	Zilla Parishad	जिल्हा मुख्यालय	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO)

2.3 ग्रामपंचायत (Gram Panchayat) – तळागाळातील

एकक

- ✓ ग्रामपंचायत ही पंचायत राज व्यवस्थेची सर्वात खालची पातळी आहे. ही थेट गावकऱ्यांद्वारे निवडली जाते.

बाब	माहिती
लागू नियम	महाराष्ट्र ग्रामपंचायत कायदा, 1958
सदस्य संख्या	लोकसंख्येनुसार (साधारणतः 7 ते 17 सदस्य)
निवडणूक	थेट निवडणूक (प्रौढ मताधिकाराने)
प्रमुख	सरपंच (मुख्य), उपसरपंच (उपप्रमुख)
कार्यकाळ	5 वर्षे
अनुसूचित क्षेत्रांसाठी विशेष अधिकार	पेसा कायदाअंतर्गत अतिरिक्त अधिकार

ग्रामपंचायतीची मुख्य कार्ये:

- ✓ पिण्याच्या पाण्याची सोय
- ✓ रस्ते व नाले यांची देखभाल
- ✓ स्वच्छता व्यवस्था
- ✓ शौचालये, स्ट्रीट लाईट
- ✓ गावातील स्मशानभूमी, मैदाने यांचे व्यवस्थापन
- ✓ ग्राम सभेचे आयोजन (वर्षातून किमान चार वेळा - अनुच्छेद 243 (A))

ग्रामपंचायतीमधील अधिकारी/कर्मचारी :

- ✓ ग्रामसेवक
- ✓ प्राथमिक शाळेतील शिक्षक
- ✓ अंगणवाडी सेविका
- ✓ आरोग्य कर्मचारी

2.4 पंचायत समिती (Panchayat Samiti) – तालुका/ब्लॉक स्तर

स्तर

- ✓ पंचायत समिती हा ग्रामपंचायत व जिल्हा परिषद यांच्यातील दुवा आहे.

बाब	माहिती
अधारभूत कायदा	महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायदा, 1961
अध्यक्ष	सभापती (पंचायत समितीच्या सदस्यांमधून निवड)
प्रशासकीय प्रमुख	ब्लॉक विकास अधिकारी (BDO)
सदस्य	ग्रामपंचायत सदस्य, विधानसभा सदस्य (आमदार) (प्रादेशिक)

पंचायत समितीचे अधिकारी :

- ✓ सभापती व उपसभापती
- ✓ ब्लॉक विकास अधिकारी (BDO)
- ✓ सहाय्यक ब्लॉक विकास अधिकारी
- ✓ बाल विकास प्रकल्प अधिकारी (CDPO)
- ✓ ब्लॉक शिक्षण अधिकारी
- ✓ विस्तार अधिकारी (पंचायत)
- ✓ तालुका वैद्यकीय अधिकारी

पंचायत समितीची कार्ये:

- ✓ तालुक्यातील विकास कामांचे नियोजन व अंमलबजावणी
- ✓ ग्रामपंचायतीचे पर्यवेक्षण
- ✓ शिक्षण, आरोग्य, कृषी, पशुपालन या क्षेत्रातील विकास योजनांची अंमलबजावणी
- ✓ जिल्हा परिषद आणि ग्रामपंचायतींमध्ये समन्वय

2.5 जिल्हा परिषद (Zilla Parishad) – जिल्हास्तरीय सर्वोच्च संस्था

- ✓ जिल्हा परिषद ही जिल्हास्तरावरील सर्वोच्च पंचायत राज संस्था आहे.

बाब	माहिती
महाराष्ट्रातील एकूण जिल्हा परिषदा	34 (एकूण 36 जिल्हांपैकी मुंबई शहर व मुंबई उपनगर सोडून)
प्रमुख (निर्वाचित)	अध्यक्ष व उपाध्यक्ष (जिल्हा परिषद सदस्यांमधून निवड)
प्रशासकीय प्रमुख	मुख्य कार्यकारी अधिकारी (CEO)
निधी स्रोत	राज्य शासन अनुदान, करसंकलन (वाहनकर, मनोरंजन कर), केंद्र शासन योजना